

פעילות הפלי"ם במסגרת המוסד לעליה ב'

מאת: ענת קדרון

קטע מעבודת גמר לתואר 'מוסמך' בנושא הקמת חיל הים, בהדרכת פרופ' יואב גלבר, אוק. 2000

מכון הרצל לחקר הציונות ולימודה – אוניברסיטת חיפה

המוסד לעליה ב' היה למעשה האחראי והמבצע בפועל של העליה הבלתי לגאלית מטעם הישוב המאורגן. בראשו עמד שאול אביגור, איש מפא"י. המפקד של 'המוסד' בארץ היה דודקה נמרי.

פעילות 'המוסד' החלה עוד בשלהי 1938, במסגרת המאבק לעליה חופשית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הופסקה פעילות 'המוסד', גם עקב תלאות המלחמה אשר מנעו פעילות העפלה מצד אחד, וגם עקב ההחלטה שלא להפריע לבריטים במאמץ המלחמתי כנגד האויב הנאצי. החל מ 1943 חודשה פעולת 'המוסד' באירופה, אולם בקנה מידה קטן. הפעולה התרכזת בהעלאת יהודים ארצה מאיזור הבלקנים, בעיקר מרומניה דרך תורכיה, והוחל בגישושים לחידוש ההעפלה מאיטליה ומיוון. ב 21.8.45 הפליגה הספינה הראשונה מחופי איטליה, "דאלין", ספינת דיג ועליה 40 איש, והיא מסמנת את חידוש ההעפלה בדרך הים לישראל. חידוש הפעולה באירופה גרר בעקבותיו גם חידוש ההשקעה בהכשרת כח אדם ימי בארץ.

לאחר סיום המלחמה התמקד המאמץ המרכזי של המאבק בבריטים במאבק על העליה החופשית. למאבק ההעפלה היה צד פוליטי - הנסיון להפעיל לחץ מדיני באמצעות דעת קהל על בריטניה. אולם היה לו גם צד מאוד רגשי. היאוש והכעס של שארית הפליטה מצד אחד, ותחושת התיסכול של הישוב בארץ, אשר רובו הורכב אף הוא מעולים חדשים יחסית אשר איבדו רבים מבני משפחתם בתופת של אירופה. התיסכול על כי לא הצליחו לעשות יותר למען יהדות אירופה בזמן המלחמה, יצר תחושה מאוחדת כי יש לעשות כל שניתן למען שארית הפליטה. תחושה זו חצתה קווים פוליטיים.

המוסד לעליה ב' נהנה באירופה ממעמד אוטונומי. אמנם כל חברי 'המוסד' היו חברי 'הגנה'¹: 'המוסד' היה למעשה אחת מזרועות 'ההגנה', זרוע המחותרת אשר הופקדה על ביצוע ההעפלה. אולם זרוע זו נהנתה ממדת אוטונומיה רבה יותר משאר זרועות הארגון. יחד עם זאת חייב היה 'המוסד' בכפיפות לדרג הפוליטי, קרי להנהלת הסוכנות אליה היתה כפופה 'ההגנה' כולה. גם אנשי הפלמ"ח, ובעיקר אנשי הפלי"ם אשר נשלחו לפעילות ההעפלה באירופה, היו תחת הפיקוד הישיר של 'המוסד'. ההוראות לגבי נוהלי ההפלגה, אירגון המעפילים או דרכי ההתנגדות של המעפילים ושל הצוות הארצישראלי על הספינה

¹ באור י', "הבריחה", הוצ' ספרית הפועלים, 1979. (להלן: באור, "הבריחה").

במקרה היתפסות, היו בלעדיות לאנשי 'המוסד', ועובדה זו היתה פתח לחיכוכים רבים, כפי שפורט בהמשך.²

כפי שכבר נכתב פעילות 'המוסד' למעשה לא פסקה כליל במהלך המלחמה, אולם היא צברה תאוצה לאחר סיומה. כבר בנובמבר 1944 הגיעו לאיטליה שני השליחים הראשונים של 'המוסד' (משה נוטקין וישראל ספיר, אשר נלוו לגדודים הראשונים של הבריגדה), ובמאי '45 הגיע יהודה ארזי ("אלון") שמשימתו היתה הן רכישת נשק והן ארגון ההעפלה מאיטליה, (מ 1947 החליפה את ארזי באטליה עדה סרני, אשר פעלה איתו מיולי '45). ארזי היה כפוף ישירות לאליהו גולומב. ליוון נשלח לוי שוורץ והצטרף אליו יאני אבידוב. אולם התנאים הקשים ביוון (מלחמת האזרחים שם, והמכשולים הגדולים שהציבו הבריטים) יחד עם נוחות תנאים באיטליה הפכו את איטליה לבסיס העיקרי של ההעפלה.³ (בסיס נוסף היה בצרפת).

בשנה הראשונה לאחר המלחמה היתה פעילות ההעפלה מצומצמת בהיקפה. ממוצע ההפלגות היה של 2 ספינות לחודש. אולם מאחר ומדובר בספינות קטנות, אשר קל היה להסוותן כספינות משא חופיות או ספינות דיג ואשר הצליחו לחמוק מהמשמרות הבריטיים בים, היה בפועל מס' המעפילים קטן. ספר תולדות ההגנה מציין את המס' של 1032 איש, מס' הקטן אפילו ממכסת הסרטיפיקטים החודשית.⁴ הבריטים התכוננו לאפשרות של חידוש העליה הבלתי לגאלית. כבר ב 23.8.45 נשלח מברק מהפיקוד העליון הבריטי במזרח התיכון ללונדון, בו נכללת האזהרה בפני חידוש ההעפלה אשר יוביל במהרה למשבר. המברק כולל בקשה לפעולה מדינית אשר תמנע את הפלגת הספינות מאירופה, כיוון שתפיסת המעפילים וקיזוזם ממכסת הסרטיפיקטים יגרום לתסיסה בדעת הקהל העולמית.⁵ ב 12.10.45 התכנסה בלונדון הוועדה לענייני העליה הבלתי לגאלית כדי לבחון דרכי פעולה אפשריות למאבק בהעפלה. נבחנו חלופות אחדות למאבק, וכולן לקחו בחשבון כי האופי המיוחד של עליה זו, שהיא עלית פליטים אשר יוצאת מנמלים שונים תחת דגלים שונים, יוצר בעיות פוליטיות ומשפטיות מיוחדות. החלופות למאבק שהוצאו באותה ועידה היו: א. מניעת הפלגת ספינות מנמלי היציאה באמצעים דיפלומטיים או צבאיים. ב. יירוט האניות בלב ים והחזרתן לשטח הנתון בפיקוח בריטי, גרוש המעפילים חזרה לארץ המוצא והחרמת הספינות. ג. יירוט הספינות במים הטריטוריאליים של ישראל, עצירת המעפילים בארץ ושחרורם

² בוגנר נ, ספינות המרי: ההעפלה 1945-1948, הוצ' משהב"ט, 1993. עמ. 121. (להלן: בוגנר, ספינות המרי).
³ איטליה היתה הראשונה לשחרור ע"י כוחות הברית, וכוחות הבריגדה היהודית הגיעו אליה בשלב מוקדם למדי. לכן היה בה המפגש הראשון בין הארצישראלים לבין שארית הפליטה ופעולות רבות של המוסד היו בסיוע ובכיסוי של חיילים אלו. נוסף לכך נהנה 'המוסד' באיטליה מעזרה לא מבוטלת של אנשי ממסד איטלקים שהתנגדו לפאשיזם, ושל איטלקים קשוי יום אשר הזדהו עם המאבק היהודי, או היו מוכנים לסייע תמורת כסף. חוסר האהדה לבריטים באיטליה חצה שכבות, והמוסד נהנה ממנו ביותר. התנאים הגיאוגרפיים אשר העניקו לאיטליה מדף יבשת ארוך ומפורץ תרמו גם הם להפיכת איטליה לבסיס מרכזי להעפלה. על הסיוע הרב לו זכה 'המוסד' באיטליה ניתן לקרא בספרה של עדה סרני, ספינות ללא דגל. הוצ' עם עובד, תשל"ה. (להלן: סרני, ספינות ללא דגל).
⁴ סלוצקי י', (עורך), ספר תולדות ההגנה, ג' 3. הוצ' עם עובד, 1973, עמ. 1902. (להלן: סלוצקי, עורך), ספר תולדות ההגנה.
⁵ בוגנר, ספינות המרי, עמ. 33-34.

תוך ניכוי מספרם ממכסת הסרטיפיקטים, החרמת הספינות והטלת קנס או מאסר לצוותיהן.⁶ החלופה השלישית היא שאומצה בשלב הראשון, וכל עוד היה מס' המעפילים נמוך ניתן היה לבריטים לעמוד בו. המטרה היתה להפוך את העליה הבלתי לגאלית לבלתי כדאית עבור הישוב היהודי, הן מבחינת הרווח במס' אנשים שעולים, והן מהבחינה הכלכלית (עקב החרמת הספינות).

מבחינת הפלי"ם, מדובר בחצי השנה הראשונה להיותו כפלוגה. קורס חובלים ראשון נמצא ביגור, באימונים. החבלה הימית בשלב זה לא באה לידי ביטוי לפני נובמבר, כאשר היתה שותפות של אנשי פלי"ם במבצע "מסיבה". (2.11.45, וראה בהרחבה בהמשך).

החל מדצמבר '45 תיגברו הבריטים את כוחותיהם בא"י. נוספו מטוסים לסיורים אויריים והוצבה שייטת בת ארבע משחתות ושתי סיירות כדי להגביר את הפיקוח על החופים. ב-25.12.45, ליל חג המולד, "התגנבה" אחרונת הספינות הקטנות, "חנה סנש", והורידה את 252 נוסעיה בנהריה, אולם החל מינואר '46 ספינות המעפילים החלו להיתפס אחת אחר השניה.⁷ הספינות שנתפסו לוו לחיפה והוחרמו, ונוסעיהן הושמו במחנה המעצר בעתלית, משם שוחררו לפי התור במסגרת אשרות העליה הליגאליות. מבחינת פעילות 'המוסד' ניתן לראות בתקופה זו ועד תחילת "מבצע איגלו" (הגרופים לקפריסין) תקופה אחת. המדיניות בה נקט 'המוסד' בתקופה זו היתה מדיניות זהירה בכדי לא להתנגש במאבק אלים כנגד הבריטים. נשק חם לא היה כמעט על הספינות (למעט אקדחי המלווים, לצורך הגנה עצמית). ההוראות למלווים היו לא לפתוח באש במקרה של התפסות, שכן אין לזה ערך למול מקלעי הבריטים. ההתנגדות לבריטים נתפסה במונחים של התנגדות פאסיבית: הנפת שלטים, הפגנות, סרוב פאסיבי להענות לפקודות.⁸ המעפילים עצמם לא נדרשו לשום פעילות אקטיבית בתקופה זו (למעט פרשת לה ספציה).⁹ יוצאות מכלל זה היו ההנחיות אשר ניתנו החל ממרץ 1946, למקרה שהספינות יתפסו בלב ים ויאלצו להיגרר שלא לכיוון הארץ. במקרה כזה נדרשו המלווים לארגן חבלה במכונות ו "עשית סקנדלים".¹⁰ בתקופה זו, תקופת הראשית של החוליה לחבלה ימית, היו מעט פעולות, שנועדו כולן לפגוע במטרות

⁶ שם, עמ' 35. המשך הפרק שם, מפרט את השיקולים שהנחו את בריטניה בבחירת אמצעי התגובה כנגד ההעפלה, אותם קצרה היריעה לפרט בעבודה זו.

⁷ אמנם הספינה הראשונה שנלכדה היתה, ברל כצלנסון", אשר הפליגה מיוון ב-16.10.45. (למרות שרוב מעפיליה הספיקו לרדת לחופי הארץ). כחודשיים לפני החרפת מאמצי המשמר הבריטיים.

⁸ בוגנר, ספינות המרי, עמ' 23.

⁹ פרשת לה ספציה התרחשה באיטליה, 4.1946, כאשר יהודה ארזי קרא ל1000 מעפילים אשר התרכזו בנמל לצורך הפלגה לשבות שביתת רעב, מאחר והבריטים השתלטו באופן חריג על ספינת ההעפלה. שביתת הרעב נמשכה 3 ימים ועוררה גלי אהדה בדעת הקהל האיטלקית והעולמית, עד שהממשלה הבריטית נאלצה להגיע לפשרה, לפיה הפליגו המעפילים בשתי ספינות "דב הוז" ו"אליהו גולומב", בתנאי שיגיעו לחופי הארץ לא לפני 17.5.46 בכדי שיוכלו להכלל במכסת העולים החוקית לאותו חודש.

¹⁰ בוגנר, ספינות המרי, עמ' 32. הנחיות אלו היו מבוססות על השמועות אשר החלו להגיע החל מינואר '46 כי הבריטים מכינים מחנות מעצר בקפריסין. אמנם השליח המיוחד מטעם המוסד (שורה פישמן) לא העלה כי החלה פעילות ממשית בכיוון זה בקפריסין, אולם הנורה האדומה כבר נדלקה. היה ברור כי לא יהיה בכוח אנשי הספינות למנוע מעצר וגרירה בלב ים, אולם רצו לעורר תהודת דעת קהל, ולהקשות את העבודה לבריטים.

בריטיות: מטרות בנמל, ברכבת. אלו היו פעולות מקומיות, ואינן קשורות לפעילות ה'מוסד'.(ההתגברות בפעולת החבלה הימית היתה במסגרת תנועת המרי, ועל כך בהמשך).

'המוסד' לא היה רק אחראי על שילוח המעפילים, אלא גם להורדתם לחוף. הממונה בארץ, דוד נמרי, עבד בצמוד ל'הגנה', שכן על כוחותיה הוטל מבצע מסובך זה. ביצוע ההורדה והטיפול בסירות המעבירות את המעפילים אל החוף הוטל על אנשי הפלי"ם. אבטחת אתר הנחיתה הוטלה על יחידות אחרות של הפלמ"ח. בניגוד להוראות על סיפון האניה, כאן היו ההוראות להיכנס לקרב עם כוחות המשטרה באם ינסו למנוע הורדת מעפילים. השיקול האם לפתוח באש ניתן למפקד המשימה במקום, והוא לא נדרש לקבלת אישור ממפקד האבטחה.¹¹

שונה היה המצב בקרב הכוחות הלוחמים בארץ. כפי שכבר נכתב, גברה האכזבה בציבור ממשלת הלייבור שהכזיבה, מנאום אטלי שהבהיר כי ממשלת הלייבור אינה מתכוונת למלא את הבטחותיה לציונות ולממש את הבית הלאומי אלא להפך, להגביר את הגבלות העליה החופשית. בן גוריון חידש את קריאתו מימי ה"הספר הלבן" למרד עליה. ב-1.10.45 בן גוריון שולח מברק מלונדון למשה סנה (רמ'א ה'הגנה'), תחת החתימה "אבי עמוס" הוא קורא למעשה להקמת תנועת המרי העברי. שלושת הסעיפים המרכזיים במברק זה עסקו בעליה ב' ובעליה ג', שהיא ההעפלה בכח הנשק, עליה מזוינת שתעמוד בכח עצמה בפני משטרה בים או בחוף.

עליה ג' אמורה היתה לצייד כל שיירת עולים בנשק חם ובפיקוד של בחור ארצישראלי מאומן לצורך כך. שאול אביגור נדרש לבוא להתיעצות כיצד להקים את התשתית לעליה ג'.¹² בן גוריון סבר כי האנשים המתאימים לביצוע מטרה זו הם אנשי הבריגדה היהודית, עימם נפגש בשעת סיורו באירופה ב-8-11/45. הוא פנה למס' אנשי הבריגדה (מיכאל בן גל, הקצין הממונה מטעם ה'הגנה' בבריגדה, שלמה רבינוביץ (שמיר) אולם הם סרבו לבקשתו. בסופו של דבר הוטלה משימת אימון האנשים על נחום גולן (שפיגל), מי שעתידי לפקד על חטיבת גולני במלחמת העצמאות, ועל ישראל טל, לימים אלוף בצה"ל. מחנה האימונים אליו רוכזו כעשרים בחורים היה ליד פאריס. האימונים לא צלחו, ובן גוריון לא הצליח להלהיב את האנשים לרעיון של פריצה מזוינת של מעפילים. גם שאול אביגור התנגד. המוסד לעליה ב' היה אז בראשית התארגנותו המחודשת ולא היו לו את המשאבים להתמודד גם עם המשימה שרצה בן גוריון. יש לזכור כי עוד ב-1939 היה אביגור מהמתנגדים לקריאת בן גוריון ל'מרד עליה'. אביגור התנגד להפוך את המעפילים לנשק או לסכנם מעל ההכרחי. מבדיקה שנערכה בצרפת התברר, כי קשה למצא אנשים אשר יהיו מוכנים לעלות בדרך של מאבק מזוין. שארית הפליטה, תשושה ממאורעות השואה, מוכנה היתה לעלות לארץ, מוכנה היתה למאבק הקשה של עליה בלתי לגאלית על תלאותיה, אולם קשה היה לגייס

¹¹ סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, ג2 עמ. 1108-1109.

¹² בוגנר, ספינות המרי, עמ. 16-17.

אנשים אשר היו מוכנים למאמץ של אימוני נשק ופריצה בכח הנשק לארץ, מול סיכויי ההצלחה הקלושים.¹³ בסופו של דבר התכנית ננטשה.

מה שאנו יכולים ללמוד מפרשת 'עליה ג', אשר לא יצאה אל הפועל, הוא גם את קו ההתנגדות של אביגור ליתר אקטיביזם (על חשבון המעפילים), וגם את גישתו הבסיסית של בן גוריון לאנשי הפלי"ם. ב10.45 כבר היה מס' לא מבוטל של אנשי פלמ"ח שעברו אימון ימי, והפלוגה הימית כבר הוקמה. ובכל זאת לפי העולה מן הכתובים לא ראה בהם בן גוריון את מאגר כ"א להקמת התשתית לעליה ג'. הוא פנה קודם לאנשי הבריגדה, ורק משנענה בסרוב פנה ל'הגנה'. יתכן כי מה שהינחה אותו בבחירה זו היא העובדה כי אנשי הבריגדה הכירו את מערב אירופה, ולכן היה להם יתרון בענין זה. (יתרון זה נוצל באירגון "הבריחה" ובמוסד לעליה ב'). ענין אחר הוא ההכשרה שעברו אנשי הפלמ"ח, אשר הכשירה אותם בעיקר לנחיתה חופית, ופחות ליכולת להוביל אניות בימים. (יחד עם זאת אין להתעלם מהעובדה כי קורס החובלים הראשון של הפלי"ם כבר הסתיים בשלב זה, וכי מאוחר יותר יועדו אנשי הפלי"ם להוביל את אניות המעפילים של 'המוסד'. על יכולת הלחימה וההתגוננות של אנשי הפלמ"ח לא היו עוררין, כך שנראה כי שורשי אי הפניה לפלי"ם היו עמוקים יותר מאשר ההכרה ביכולת המבצעית. יש לזכור עוד, כי ראשי 'ההגנה' התנגדו לתכנית 'עליה ג' וראו בה תכנית הרפתקנית גם מבחינה מדינית.¹⁴ שרת וגלילי, שנחשבו לאקטיביסטים, לא תמכו בבן גוריון בענין זה, ואולי צריך להבין את הפניה דווקא לבריגדה גם על רקע זה. בן גוריון אינו מתייחס לסיבותיו ביומנו, אלא רק מציין את העובדה כי ראה באנשי הבריגדה את היעד העיקרי להוביל מהלך זה).

למרות התנגדות לקריאה 'עליה ג', אי אפשר היה להתעלם מהעצמה המחודשת של הקולות האקטיביסטיים והקמת תנועת המרי. פעולות 'ההגנה' היו צמודות העפלה: שחרור מעפילי עתלית בליל 9.10.45 היווה את אות הפתיחה לתנועת המרי. פגיעה בתחנות משטרה חופיות, פיצוץ דרכי תחבורה וקשר לארץ (ליל הרכבות, ליל הגשרים), ופגיעה בכלים בריטיים - כל אלו באו כתגובות ללכידת ספינות מעפילים ובצמוד להן. בעקבות פעולות אלו דרשו ראשי הצבא הבריטי מהדרגים המדיניים להחריף את המלחמה כנגד ההעפלה. ב23.2.46 חזרו והעלו את התכנית להחזרת המעפילים לארצות מהן באו.¹⁵ מאחר והיו אלה ימי עבודתה של הועדה האנגלו אמריקאית, היה העיתוי לא מתאים. הדרג המדיני נהג באיפוק כנגד 'תנועת המרי', כדי למנוע השפעה שלילית על דעת הקהל בארה"ב. גם ההעפלה היתה מינימלית בתקופת עבודת הועדה, ובין ה17.1.46 ועד 26.3.46 לא הגיעה לארץ אף לא ספינת מעפילים אחת. מלבד הרגישות הדיפלומטית לדעת קהל, היו גם קשים דיפלומטים לבריטים, שכן לא הצליחו

¹³ שם, עמ' 18.

¹⁴ שם, עמ' 19.

¹⁵ שם, עמ' 37.

לכפות על שום ממשלה אירופאית למנוע את ההעפלה מתחומה.¹⁶ גם הרעיון להחזיר את המעפילים לאירופה עתיד היה להיתקל בקשיים דיפלומטיים, שכן המעפילים ברובם לא היו נתיני הארץ ממנה הפליגו, ולכן החזרתם לאירופה היתה נתקלת בהתנגדות הממשלות הנוגעות בדבר.

התפנית היתה עם תפיסתה של "מכס נורדאו" (13.5.46), האניה הגדולה ביותר עד אז, ועליה 1666 מעפילים. זו היתה הפעם הראשונה שמס' המעפילים עלה על מכסת הסרטיפיקטים החודשית, אשר עמדה על 1500. עצירת מעפיליה בעתלית יצרה לראשונה בעיות של מקומות איכסון והספקת מזון. החזקת כמות כה גדולה של מעפילים הפכה להיות מטרד בטחוני בא", וריתקה כוחות משמר גדולים. הבריטים חששו מחזרתו של מבצע שחרור מעפילים (כדוגמת ליל ה-9.10.45) ולכן ריתקה השמירה במחנה כוחות גדולים. כוחות אלו היו מנועים לעסוק בעבודה של סיכול פעולות תנועת המרי. גם החשש מתגובה ערבית עקב העליה במס' המעפילים הטרידה את השלטונות בארץ והוסיפה למידת חוסר סבלנותם כלפי מפעל ההעפלה היהודי. ידיעות בדבר הגברה בממדי פעילות ה'מוסד' בדרום אירופה זרמו ללונדון¹⁷ וב-28.5.26 פנו שוב ראשי המטות למשרד המושבות בדרישה לבחון מחדש את המדיניות בענין ההעפלה. ההצעות הפעם היו לשלוח את העולים לקפריסין או לטוברוק, וגם הפעם נענו בשלילה, תוך הדגשת העובדה כי פעולת גרוש מעין זו תעורר מהומות בארץ אשר ירתקו את הצבא לא פחות. פעם נוספת עלתה הצעת הגירוש לדיון לאחר "מבצע אגתה"¹⁸, וב-11.7.46 החליט הקבינט נגדה.¹⁹ אחד הארועים אשר הובילו בסופו של דבר לשינוי במדיניות הבריטית היה פיצוץ מלון "המלך דוד" ע"י האצ"ל. הפגיעה ביוקרה הבריטית היתה גבוהה. הנציב העליון וראשי הצבא תבעו תגובה, ואף התריעו מסכנת התסיסה הערבית לנוכח המשך ההעפלה. לבסוף, לאחר היסוסים רבים, הוחלט על מבצע "איגלו" - גרוש לקפריסין של מעפילי אניות אשר יתפסו בתחומי המים הטריטוריאליים הישראליים.

"מבצע איגלו", שנה מאז חידוש ההעפלה, מסמל אולי יותר מכל את התנופה שצברה העליה הבלתי לגאלית בקיץ 1946. 'המוסד' התארגן מחדש ומרכזו עבר לפאריס, ארגון "הבריחה" התגבש והגביר את זרם הפליטים (בעיקר מפולין, לאחר פוגרום קילצה, 4 ביולי 1946), הרכש עבר מספינות קטנות לאניות גדולות יותר ומס' גדל והולך של ימאים אנשי פלי"ם הצטרפו למפעל ההעפלה, מאפשרים את המשך

¹⁶ ש, עמ. 39.

¹⁷ ש, עמ. 41.

¹⁸ "מבצע אגתה" היה תכנית בריטית רחבת היקף לפגוע בפעילות הכוחות הבלתי לגאליים היהודיים. ההוראה לקים חלק ממבצע זה ניתנה לאחר חידוש פעולות תנועת המרי בראשית יוני '46, וחטיפת קצינים בריטיים ע"י האצ"ל שישמשו בני ערובה כנגד נידוני אצ"ל למוות. הביטוי של "מבצע אגתה" בהסטוריוגרפיה היהודית הוא "השבת השחורה" (21.6.46). יש לציין כי המבצע לא הוחל על העליה הבלתי לגאלית וספינות המעפילים שהגיעו במהלכו ("אשיהו ווג'וד" ו "בירה") טופלו עלפי פני הנהל הרגיל ומעפיליהן נעצרו בעתלית.

¹⁹ במהלך השנה הראשונה לאחר סיום המלחמה היה, כפי שהראתי, לחץ בלתי נלאה של אנשי הצבא לפעול כנגד העליה הבלתי לגאלית. הדרג הדיפלומטי לעומתם נקט קו מתון בכדי לא להסעיר את הרוחות בארץ. הבריטים קיוו להשיג את תמיכת האמריקנים בדיוני ועדת מוריסון גריידי, ולא היה להם ענין בהחרפת העימות עם הישוב היהודי בשלב זה. (וראה אצל בוגנר, ספינות המרי, עמ. 44).

תיפקודו. זו גם התקופה בה הוחל ברכש בארה"ב ובגיוס מתנדבים אמריקאים. כאשר זרם המעפילים עבר את מכסת 1500 העולים בחודש, הפכה ההעפלה במוצהר לצעד תעמולתי פוליטי.

תחילת הגירושים לקפריסין פתחו אמנם שלב חדש במאבק הבריטי כנגד העליה הבלתי לגאלית, אולם במקביל גם נפתח שלב חדש במאבק ההעפלה היהודי. הספינות הראשונות שמעפיליהן יועדו לגרוש היו "יגור", "הנרייטה סאלד", "כתריאל יפה", "כ'ג יורדי הסירה", "עמירם שוחט", סה"כ כ 3000 מעפילים (נתפסו בין ה 11-15/8). הגירושים לקפריסין לא היו צפויים, למרות שהדלפות על כוונה בריטית דלפו לעיתונות כבר בראשית אוגוסט. ההנהגה היתה מוכה לאחר "השבת השחורה", בן גוריון היה בפאריס לצורך דיונים ועימו שאול אביגור ראש המוסד לעליה ב'. משה סנה, רמ"א ה'הגנה' התפטר והוברח מהארץ. משה שרת, ראש המחלקה המדינית היה עצור בלטרון ומשם העביר את הוראותיו. דוד נמרי, ראש 'המוסד' בארץ, הוא שהוביל את פעולות 'המוסד' בארץ לקראת הגרוש, והוא ייצג קו אקטיביסטי חריף ביותר.²⁰ נמרי תבע כי הנהגת 'ההגנה' בחיפה תפעל כנגד כוונת הגירוש פעולה צבאית. כזכור, פרשת ה"פטריה" עדיין היתה כאובה ורגישה בקרב ההנהגה, ובכל זאת הותרו פגיעות באניות הגרוש ובעוד מס' מטרות שנגעו במישרין במאבק בהעפלה, במסגרת הגדרת "המאבק הצמוד". (בפאריס התקבלה אז החלטה למתן את המאבק החמוש ולהגבילו רק למאבק צמוד לנושאי הגבלות עליה והתישבות).²¹ ספינות הגרוש היו יעד לפיגועים של אנשי החוליה הימית, כולל פיגועים מבפנים, אשר הכריחו שיתוף פעולה של מלווי הספינות - אנשי פלי"ם, אולם לא בהכרח אנשי 'החוליה'. (וראה ביתר פרוט בפרק על פעולות החוליה הימית). תפקיד אנשי הפלי"ם על סיפוני האניות היה לארגן את ההתנגדות למעבר לאניות הגירוש. ההתנגדות לא היתה בנשק חם, אלא בנשק קר ובהתנגדות פאסיבית למעבר, התפרעויות והשתוללויות. על סיפון "הנרייטה סאלד" התארגנו מבעוד מועד לקראת עליית הבריטים והכינו התנגדות מעפילים מאורגנת. הבריטים גם הם לא הפעילו נשק חם כנגד המעפילים, אלא השתמשו בזרנוקי מים מלוחים או גז מדמיע. מכאן ואילך נתפסו רוב הספינות ומעפיליהן גורשו לקפריסין. המאבק נמשך, הן בעצם יציאת הספינות למרות הסיכוי הקלוש לחדור את המצור, הן ע"י הפעלת המעפילים עצמם בהתנגדות פאסיבית ואקטיבית לגירוש, הן ע"י פעולות החבלה של 'החוליה' ו'הפלי"ם', והן ע"י תפקיד אנשי הפלי"ם המלווים אשר הכינו את המעפילים למאבק. נראה היה כי דווקא בעת שהפעילות המבצעית כנגד הבריטים בתוך הארץ שרויה במשבר (עם התפרקות "תנועת המרי" והקשחת התגובות הבריטיות), כאשר נשמעו קולות בקרב ההנהגה להפסיק את המאבק הצבאי (ובעיקר התערבותו של וייצמן), היו הכל מאוחדים בדעה כי את המאבק לעליה חופשית אין להפסיק אלא רק להגביר, הן בדרך ההתנגדות והן בדרך החבלה. זו היתה שעתה היפה של 'החוליה', וזו היתה שעתם היפה (אם כי הקשה) של המפעילים.

²⁰ בוגנר, ספינות המרי, עמ' 57.

²¹ רפאל עמיר (עורך), מהמאבק נגד הבריטים למלחמת העצמאות, הוצ' המרכז לתולדות כח המגן, יד טבנקין, 1989. עמ' 30.

שיתוף המעפילים בהתנגדות אקטיבית לגירוש לא היה מובן מאליו. הויכוח בקרב הישוב בארץ, בין האקטיביסטים לבין המתונים לא פסח על פעולות 'המוסד'. השאלה המרכזית היתה האם בכלל ישנה סמכות מוסרית לבקש מהמעפילים לעבור את מסכת היסורים של התנגדות אקטיבית לאחר כל מה שהם עברו בשואה. בקרב אנשי 'המוסד' היו הדעות חלוקות, ובעוד דוד נמרי ייצג, כאמור, קו אקטיביסט ביותר, היו חלק מהאנשים באירופה, כולל אנשי הפלמ"ח שהיו תחת סמכות 'המוסד' מוטרדים מאוד בבעיה המוסרית הזו. צריך לצרף לכאן את העובדה כי, למרות שהיו מקרב המעפילים בעלי תפקידים על הספינות שהיו כפופים לפיקוד ההיררכי, הרי שלא היתה להם כל זכות החלטה בכל הקשור לתחום המבצעי של המסע או אירגון ההתנגדות לבריטים.²² גם בתוך הפלמ"ח בארץ התחבטו בשאלה זו. שאלו לגבי הערך המעשי של התנגדות אקטיבית של מעפילים, אם ממילא רובם נתפסים ומגורשים לקפריסין, והרי יש כאן בעיקר אקט הפגנתי.²³ הדיון בתוך הפלמ"ח היה גם על רקע הקו המתון שנקטה ההנהגה מאז קיץ 1946, תוך הפסקה כמעט מוחלטת של המאבק המזוין בבריטים. ההעפלה אמנם לא פסקה, וגם הוראת הקבע של 'המוסד' להתנגדות אקטיבית לגירוש נותרה בעינה, אולם התחושה היתה של רפיון.

לאנשי הפלמ"ח, אשר ייצגו קו אקטיביסטי היה קשה עם הקו הזה. יגאל אלון ראה במאבק המזוין של המעפילים את השריד האחרון למאבק הישוב בבריטים. בתחילת 1947 נפגש אלון עם שליחי הפלמ"ח בצרפת ובאיטליה ושמע על לבטיהם. אחד המופעים של ההתלבטות המוסרית היה גם פיקודי. כפי שנכתב היו אנשי הפלמ"ח באירופה כפופים לסמכות הבלעדית של 'המוסד', אולם אלון חש כי הפעילות הצבאית על סיפוני האניות צריך להישאר בפיקוד הזרוע הצבאית, קרי הפלמ"ח. הוא הוציא הוראת קבע לאנשיו לעורר התנגדות בספינות, בכדי שההחלטה תהיה של המפקד בשטח, ולא מותנה בהנחיה מהמוסד. (הנחית קבע דומה ניתנה לגבי נסיונות חבלה באניות הגרוש ע"י הצוות הארצישראלי). הוצאת פקודה כזו לא היתה פשוטה מבחינה מנהלתית, שכן יש כאן למעשה כפל פיקוד. יגאל אלון ראה בהתנגדות המעפילים מעשה חינוכי ומבצע צבאי. אנשי 'המוסד', ברובם מבוגרים יותר ו'משופשפים' יותר בקשר עם המעפילים היו זהירים יותר. הם חששו מההשלכות שתהינה לפגיעה במעפילים על המעפילים הפוטנציאליים, שלא היו אנשי צבא אלא אוסף פליטים למוד סבל. את האופי ההפגנתי של המאבק הם הוכיחו ע"י שדאגו לניצול מירבי של מאבק ההעפלה, תוך גיוס עיתונאים להפלגות וכו'. היתה לאנשי המוסד התנגדות ברורה לקיום פקודות הקבע של אלון, מהנימוק שפעולה עם אוכלוסיה אזרחית כל כך רגישה אינה יכולה להתבצע דרך הוראות קבע, אלא יש לשקול כל מקרה לגופו ולרגישותו.²⁴ ישנו כאן מאבק על אופן ראית הדברים, אולם אין ספק כי ישנה כאן תחרות בין שתי הזרועות על ההגמוניה. אביגור לא סבל התערבות פיקודית בסמכויותיו, אולם אלון רצה להבטיח את הקו האקטיביסטי של

²² בוגנר, ספינות המרי, עמ. 82.

²³ עלון הפלמ"ח מינואר 1947 יוחד כולו לדיון בסוגיה זו, וראה שם, עמ. 131.

²⁴ שם, עמ. 137.

הפלמ"ח. זו לא היתה רק תחרות אידיאולוגית, אלא גם של יוקרה, מעמד, שייכות ופיקוד. אליעזר טל (קליין) מספר בעדותו כי עבור אנשי הפלי"ם הקשר ל'מוסד' נתפס כקשר פיקודי בלבד. מאחר ולא היה קשר הדרכתי או ליווי אחר, היתה תחושת זרות בין אנשי הפלי"ם למוסד.²⁵ גם עדה סירני משקפת בספרה תחושה של אנשי המוסד באיטליה כאילו אנשי הפלי"ם הם צעירים נמהרים, וכי אין לסמוך עליהם יותר מדי. מצב זה של תחרות וכפל סמכויות נבע בין היתר מחוסר קו מנחה ברור מצד הדרג המדיני. מצד אחד ניתן התר להוראת הקבע של הפלמ"ח לפגוע באניות הגרוש ולשתף את המעפילים במאבק האקטיבי - הרווח התעמולתי ממאבק זה היה עצום. אולם מצד שני לא היה ב-1947 ארגון רציני של הכוחות בישוב לתמיכה במאבק ההעפלה, לא היתה התגיסות ציבורית למאבק, כפי שנחזתה ב-1946.²⁶

²⁵ עדות אליעזר טל (קליין) מתאריך 23.1.56. א.ת.ה, 181/34.

²⁶ בוגנר, ספינות המרי, עמ. 134.